

بررسی ادله مالیات عرفی بودن زکات

محمدرضا یوسفی شیخرباط*

DOI: 10.22096/RC.2023.560757.1068

[تاریخ دریافت: ۱۴۰۱/۰۶/۰۸ تاریخ پذیرش: ۱۴۰۱/۱۱/۲۶]

چکیده

زکات در آیه ۱۰۳ سوره توبه واجب شد و مصارف آن نیز در آیه ۶۰ سوره توبه بیان شده است؛ ولی قرآن سخنی در باره متعلقات زکات بیان نکرده و بنا بر روایات وارده، تعیین متعلقات زکات توسط پیامبر انجام شده است. این متن در مقام پاسخگویی به این پرسش است که آیا پیامبر در مقام تعیین متعلقات زکات، به مثابه یک مالیات عرفی یا مالیاتی شرعی بوده است؟ منظور از مالیات عرفی، منبع درآمدی ثابت برای دولت است تا هزینه‌های انجام تعهدات خود را بپردازد. پایه‌های این نوع مالیات‌ها، قابلیت تغییر در طول زمان را دارد و بر اساس مصلحت عمومی در مورد اصل، کیفیت و نرخ آن تصمیم‌گیری می‌شود. منظور از مالیات شرعی، مالیاتی است که از طرف خداوند تعیین شده است و ثابت بوده و برای هر زمان و مکانی جاری است. روش بررسی، تحلیلی - توصیفی و تحلیل محتوا است. نتایج به دست آمده بیان می‌کند که زکات امری تعبدی نیست و مناطات آن قابل کشف است. بر این اساس با تکیه بر نه دلیل، تلقی مالیات از زکات نتیجه گرفته شده است.

واژگان کلیدی: زکات؛ نصاب؛ نرخ؛ مالیات؛ متعلقات زکات.

* دانشیار، دپارتمان اقتصاد، دانشگاه مفید، قم، ایران.

۱. طرح موضوع

خداوند در سوره توبه آیه ۱۰۳، پرداخت زکات را بر مسلمانان واجب کرده و وظیفه اخذ آن را بر عهده رسول خدا قرار داده است.^۱ خداوند در قرآن کریم خطاب به پیامبر می‌فرماید: «از اموالشان زکات بگیر تا بدین وسیله آنها را پاک ساخته و تربیت کنی و به هنگام گرفتن زکات مالشان، دعایشان کن، زیرا دعای تو به آنان آرامش می‌دهد و خداوند شنوا و داناست».^۲ این آیه در ماه رمضان^۳ و به گفته طبری در سال نهم هجری بعد از غزوه تبوک^۴ نازل شده است.^۵ گرچه آیتی از کتاب امتاع/الاسماع نقل می‌کند که رسول خدا در سال هشتم، گروهی و از جمله عمرو بن عاص را برای اخذ زکات به میان قبائلی فرستاد و او نیز زکات را از توانگران اخذ و در میان نیازمندانشان تقسیم کرد و همو از مقریزی نقل می‌کند که در محرم سال نهم، رسول خدا هفت نفر را برای اخذ زکات به میان قبائلی چند فرستاد.^۶

از سوی دیگر خداوند در همین سوره، مصارف زکات را بیان کرده است: «همانا زکات به فقیران، مساکین، مأموران جمع‌آوری زکات، افرادی جهت تمایل، آزادی بردگان، بدهکاران، در راه خدا و در راه ماندگان اختصاص دارد. این یک فریضه الهی است و خداوند دانا و حکیم است».^۷

خداوند در قرآن کریم به بیان وجوب زکات و تعیین مصارف آن پرداخته است، اما سخنی از چیزهایی که زکات به آنها تعلق گرفته، به میان نمی‌آورد. با وجود این، زکات در زمان پیامبر بر نه مورد تعلق گرفت. فیض در تفسیر صافی بیان می‌کند که رسول خدا پس از نزول آیه وجوب زکات، فردی را فرستاد تا در میان مردم ندا دهد که زکات مانند نماز بر آنان واجب شده است و موارد زکات نیز عبارت‌اند از نقدین، شتر، گاو، گوسفند، گندم، جو، خرما و کشمش.^۸ پیامبر به مثابه حاکم به اخذ زکات اقدام کرده، کارگزاران خود را به مناطق مختلف برای گرفتن

۱. آیه شریفه به دلالت مطابقی وجوب اخذ زکات را بر پیامبر بیان می‌کند، اما به دلالت التزامی از وجوب اخذ زکات توسط پیامبر، ثبوت این حق در مال مردم و وجوب پرداخت آن فهمیده می‌شود.

۲. «خذ من اموالهم صدقه تطهرهم و تزكیهم بها و صل علیهم ان صلاتك سكن لهم و الله سميع عليم». (توبه، آیه ۱۰۳)

۳. محسن فیض کاشانی، الصافی فی تفسیر القرآن، جلد ۱ (تهران: المکتبه الاسلامیه، ۱۳۵۶)، ۷۲۶.

۴. محمد بن جریر طبری، جامع البیان فی تفسیر القرآن، جلد یازدهم (بیروت - لبنان: دار المعرفه، ۱۹۸۷)، ۱۴.

۵. البته مشهور به نزول آیه در سال دوم پس از هجرت معتقد هستند. (مکارم شیرازی، تفسیر نمونه، جلد ۸ (تهران: دارالکتب الاسلامیه، ۱۳۵۸)، ۴) گرچه به نظر می‌رسد سال هشتم درست باشد.

۶. محمد ابراهیم آیتی، تاریخ اسلام (تهران: دانشگاه تهران، ۱۳۶۹)، ۶۱۰-۶۱۱.

۷. «انما الصدقات للفقراء و المساکین و العاملين علیها و المولفه قلوبهم و فی الرقاب و الغارمین و فی سبیل الله و ابن السبیل فریضه من الله و الله عليم حکیم». (توبه، آیه ۶۰)

۸. فیض کاشانی، الصافی فی تفسیر القرآن، ۷۲۶.

زکات می‌فرستاد و سپس اموال را در موارد تعیین شده صرف می‌کرد.^۹ به این ترتیب زکات در مدینه واجب شده و مصارف آن نیز توسط خداوند متعال معین شده است و پیامبر نیز پایه‌های زکات را دقیق بیان کرده است و از سال بعد نیز زکات توسط حکومت پیامبر به منزله یک مالیات شرعی و قانونی اخذ می‌شد.

پس از رحلت پیامبر، زکات به منزله یک مالیات قانونی و شرعی توسط خلفاء اخذ می‌شد. البته در چگونگی وصول نقدین به دلیل ویژگی خاص آن، اختلاف نظر وجود داشت. ابو عبید در کتاب *الاموال* به سه دیدگاه اشاره می‌کند. دیدگاه نخست، پرداخت زکات به حکومت را لازم می‌داند. دیدگاه دوم، پرداخت زکات به حکومت را متوقف بر استفاده مودی زکات از عطایا و فیئ می‌داند. دیدگاه سوم، افراد را مختار می‌داند که یا زکات را به حکومت بپردازند یا خود مستقیماً اقدام به توزیع بین مستحقان نمایند.^{۱۰} شیخ طوسی قولی دیگر در میان اهل سنت نقل می‌کند. به اعتقاد این دسته، در صورتی که حاکم عادل باشد، مودی زکات می‌تواند زکات را به حکومت پرداخت کند یا اینکه مستقیماً خود اقدام به توزیع نماید؛ اما اگر حکومت، جائز بود، فرد حق ندارد زکات را به حکومت دهد. البته اگر فرد به اجبار یا هر دلیل دیگری، زکات اموالش را به حکومت پرداخت، تکلیف از وی ساقط خواهد شد.^{۱۱}

از دیدگاه امامان شیعه، حکومت پس از رسول الله باید به امیرالمؤمنین می‌رسید که در یک حرکت سیاسی، چرخش تاریخی رخ داد. در دوران خلفا بعد از پیامبر، مخالفتی در پرداخت زکات به حکومت از حضرت علی نقل نشده است. فقه شیعه، همکاری با حکومت‌های بنی‌امیه که علاوه بر غصب حکومت، انحراف آشکار دینی داشته و اموال را خارج از چارچوب دینی هزینه می‌کردند را نادرست دانسته و پرداخت زکات به آنان را پرداخت به حاکم جور و نامشروع برشمرده است؛ از این رو پرداخت زکات یا باید توسط فرد صورت می‌گرفت یا به امام علیه السلام پرداخت می‌شد،^{۱۲} مگر اینکه اجبار حکومتی باشد که در این صورت، تکلیف از مودی زکات، ساقط بود.^{۱۳} در زمان غیبت نیز، فرد می‌تواند خود مستقیماً اقدام به توزیع زکات در میان مستحقین کند یا به فقیه جامع شرایط بپردازد. گرچه برخی فقها، پرداخت به فقیه را

۹. حسینعلی منتظری، کتاب *الزکاة*، جلد ۴ (قم: نشر تفکر، ۱۴۱۳ ق)، ۱۵.

۱۰. قاسم بن سلام ابو عبید، *الاموال* (بیروت: دارالحدیث، ۱۹۸۸)، ۵۶۷-۵۷۱.

۱۱. محمد الطوسی، *الخلافا*، جلد ۲ (قم: مؤسسه النشر الاسلامی، ۱۴۰۹ ق)، ۱۵۵.

۱۲. البته شیخ مفید معتقد به وجوب پرداخت به امام علیه السلام در زمان حضور و به فقیه جامع شرایط در زمان غیبت بوده است.

حسینعلی منتظری، کتاب *الزکاة*، جلد ۴ (قم: نشر تفکر، ۱۴۲۸)، ۱۳.

۱۳. ابوالقاسم اجتهادی، *بررسی وضع مالی و مالیه مسلمین* (تهران: سروش، ۱۳۶۳)، ۳۱۶.

افضل و برخی دیگر احوط می‌دانند، با این استدلال که فقیه به مواردی که نیاز بیشتری دارند، اشراف داشته و آگاهی بالاتری دارد.^{۱۴}

در دوران متأخر در جهان اسلام، زکات به منزله یک مالیات حکومتی، از اولویت برخوردار نبوده، از این رو دولت‌ها برای اخذ زکات اقدامی نمی‌کردند؛ بنابراین اکنون تقریباً در همه کشورهای مسلمان، پرداخت زکات امری اختیاری بوده است که گاه افراد متشرع خود مستقیماً اقدام به پرداخت زکات می‌کردند و گاه این پرداخت به فقیه جامع شرایط، جهت توزیع در مصارف صورت می‌گرفت. البته در میان اهل تسنن، برخی کشورها الزام قانونی بر پرداخت زکات وجود دارد.^{۱۵}

با توجه به سیر کوتاه یادشده، این پرسش مطرح می‌شود که آیا زکات یک مالیات قانونی و شرعی بوده است که به دلیل انحراف حکومت‌ها و سپس عدم تمایل حکومت‌ها به اخذ آن، از جرگه مالیات‌های قانونی خارج شده است و از آنجا که اصل وجوب آن در قرآن کریم آمده است، باید آن را یک واجب مالی تلقی کرد که افراد موظف به پرداخت آن از اموالشان هستند، هر چند اجبار حکومتی وجود نداشته باشد؟ یا اینکه زکات، یک مالیات عرفی برای تأمین مالی حکومت رسول خدا و حکومت‌های بعدی بوده است و اکنون به دلیل اینکه زکات، امکان و ظرفیت تأمین مالی حکومت جهت انجام تعهدات را ندارد باید آن را به کلی کنار گذارد و به جای آن مالیات‌های نوینی را تعریف کرد؟ در نتیجه، پرسش اساسی این است که آیا زکات یک واجب مالی شرعی است و در نتیجه، مصارف و پایه‌های آن ثابت خواهد بود یا اینکه یک مالیات عرفی است و برحسب شرایط و زمانه تغییر خواهد کرد؟ در این نوشتار به تبیین و استحکام بخشی بر دیدگاه عرفی بودن مالیات پرداخته خواهد شد.^{۱۶}

این نوشتار به منظور پاسخگویی به سؤال یادشده، در شش بخش تدوین شده است. بخش اول به تعریف زکات و مفهوم واجب شرعی می‌پردازد. بخش دوم به تعریف و تبیین ویژگی‌های مالیات پرداخته، بخش سوم به تفاوت مالیات و واجب مالی می‌پردازد. بخش چهارم به بررسی پیشینه تحقیق می‌پردازد. بخش پنجم ادله مالیات بودن زکات را بررسی می‌کند. بخش ششم به جمع‌بندی و طرح چالش‌های پیش روی این نظریه می‌پردازد.

۱۴. سید محمدکاظم یزدی طباطبایی، *العروة الوثقی*، جلد ۴ (قم: مؤسسه النشر الاسلامی، ۱۴۲۸ ق)، ۱۳۸.

۱۵. مثلاً: محمد اسماعیل توسلی، *امکان‌سنجی اجرای زکات در ایران*، چاپ ۱ (تهران: ستاد اقامه نماز، ۱۳۸۴).

۱۶. در برابر دیدگاه عرفی بودن مالیات، دیدگاه انحصار زکات در موارد نه‌گانه است که از آنجا که ادله آن نیاز به بررسی و نقد دارند؛ از این رو در اینجا به آن پرداخته نخواهد شد.

۲. تعریف زکات و ویژگی‌های آن

زکات واجب مالی است که خداوند در آیه ۱۰۳ سوره توبه، رسول خدا را مأمور به اخذ آن کرد و سپس در آیه ۶۰ این سوره، موارد مصرف آن را معین کرد. پایه‌های زکات یا به تعبیری متعلق زکات نیز نه مورد شامل نقدین، شتر، گاو و گوسفند، گندم، جو، خرما و کشمش است.^{۱۷}

زکات در موارد یادشده دارای نصاب است. بدین معنا که کمتر از حد نصاب، فرد از پرداخت زکات معاف است. پس از کسر هزینه‌های تولید، اگر نصاب غلات، از حدود ۸۴۷ کیلوگرم بیشتر بود، زکات واجب خواهد شد. نرخ زکات به چگونگی آبیاری زمین بستگی دارد. اگر آبیاری به صورت دیم بود، نرخ ده درصد و اگر آبی بود، پنج درصد خواهد بود. سایر موارد نیز دارای شرایط و نصاب مشخص هستند؛ بنابراین از ویژگی‌های زکات در موارد نه‌گانه، داشتن نصاب، وجود ضوابط خاص برای نرخ‌هاست.

از نظر پایه زکات، نقدین و شتر، گوسفند و گاو، ثروت بوده و پایه زکات در غلات چهارگانه نیز درآمد است.

جمع‌بندی اینکه زکات یک امر اجباری بوده، پایه‌های آن معین بوده و ضوابط پرداخت آن نیز مشخص است.

۳. تعریف و ویژگی‌های مالیات

ماسگریوها، مالیات را به برداشت دولت از منابع بخش خصوصی؛ بدون اینکه تعهدی از ناحیه دولت نسبت به پرداخت‌کننده ایجاد شود، تعریف کرده‌اند؛ بنابراین در مالیات نوعی تحمیل و اجبار وجود داشته و وسیع‌ترین بخش دریافتی‌های دولت را تشکیل می‌دهد.^{۱۸} در تعریف ماسگریوها، پایه و منبعی که مالیات از آن پرداخت می‌شود بیان نشده است.

پورمقیم، مالیات را به پرداخت‌های اجباری برای فعالیت‌های مشخص اقتصادی تعریف کرده است.^{۱۹} در این تعریف به دو ویژگی اجباری بودن مالیات و اینکه مالیات از چه چیزی اخذ می‌شود توجه شده است. در تعریف پورمقیم، فعالیت‌های اقتصادی و به تعبیری دیگر درآمد، پایه مالیاتی محسوب می‌شوند و از این رو طبق این تعریف، مالیات بر کالا و ثروت مشمول مالیات نمی‌شوند. درحالی‌که معمول‌ترین پایه‌های مالیاتی به دو دسته اقتصادی و

۱۷. یزدی طباطبایی، العروة الوثقی، ۲۸.

۱۸. ریچارد ماسگریو و یگی ماسگریو، مالیه عمومی در تئوری و عمل، جلد ۱ (تهران: انتشارات سازمان برنامه و بودجه، ۱۳۷۲)، ۲۹۸.

۱۹. سید جواد پورمقیم، اقتصاد بخش عمومی (تهران: نشر نی، ۱۳۶۹)، ۱۵۲.

غیراقتصادی تقسیم شده که دسته اقتصادی شامل درآمد، مصرف و ثروت بوده و دسته غیراقتصادی، مالیات بر زندگی (حیات) و به شکل مالیات سرانه است.

صندوق بین الملل پول، مالیات را وجهی اجباری، غیرجبرانی، غیر قابل برگشت که دولت برای مقاصد عمومی از مردم مطالبه می کند؛ تعریف کرده است.^{۲۰}

شاید تعریف صندوق بین الملل پول، جامع ترین تعریف مالیات باشد. در این تعریف بر چند ویژگی تأکید شده است. ویژگی اول این است که مالیات یک پرداخت اجباری بر اساس قانون است. ویژگی دوم این است که الزاماً مالیات در ازاء جبران خدمات دولت به مردم محسوب نمی شود.^{۲۱} ویژگی سوم این است که مالیات مانند قرض نیست؛ پس به افراد بازگردانده نمی شود و ویژگی چهارم اینکه، اخذ مالیات اهداف عمومی را دنبال می کند. البته در این تعریف اشاره ای به پایه های مالیاتی نشده است.

از آنجاکه شرایط اقتصادی جامعه در طول زمان متغیر است، مالیات نیز در طول زمان تغییر می کند. دولت ها بر حسب شرایط زمانه و اهداف خویش، به تغییر در پایه مالیاتی، نرخ مالیات و ضوابط آن می پردازند.

در مجموع مالیات پرداختی اجباری و بدون بازگشت است که برای اهداف عمومی از مردم اخذ شده و دارای پایه های معین و نرخ های مشخصی بوده و در طول زمان با تغییر شرایط می تواند بر حسب صلاح دید تغییر کند.

۴. مقایسه مالیات و زکات

چنانکه گذشت مالیات، وجهی اجباری، به حکم قانون است که برای جبران خدمات دولت بوده، به مؤدیان بازگردانده نمی شود و برای مقاصد عمومی و مصالح کشوری اخذ می گردد. البته به دلیل تغییر شرایط، امکان تغییر در پایه، نرخ و ضوابط مالیاتی وجود دارد.

زکات به هنگام نزول آیات ۶۰ و ۱۰۳ سوره توبه و اجرای آن در زمان رسول خدا دارای ویژگی های اجباری، قانونی، برگشت ناپذیر و جبران ناپذیر بوده است. دارای پایه، نرخ و ضوابط جهت پرداخت بوده است؛ بنابراین در زمان رسول خدا و خلفا یک مالیات قانونی محسوب شده و از آنجاکه قرآن کریم نیز اصل و جوب آن را بیان کرده بود، دارای پشتوانه دینی بوده، مالیاتی شرعی نیز محسوب می شد. گاه در طول زمان به دلایلی پایه هایی بر پایه های

۲۰. سعید فاتحی، «مالیات و وظایف توزیعی دولت»، فصلنامه مجلس و پژوهش، شماره ۴۵ (۱۳۸۳): ۱۰۴.

۲۱. بر خلاف مالیات، عوارض جبران خدمات محسوب می شود.

زکات افزوده می‌شد؛ مثلاً، حضرت امیر در دوران حکومتش بر اسب نیز زکات تعیین کرد.^{۲۲} ملاحظه این جوانب می‌توان بیان کرد که زکات در دوران نخست، مالیاتی قانونی دارای پشتوانه شرعی بوده است.

۵. پیشینه تحقیق

یکی از پرسش‌های مهمی که فقها به آن پرداخته‌اند، پرسش انحصار یا عدم انحصار پایه‌های زکات در موارد نه گانه است. دو گونه مطالعه در پاسخ به این پرسش صورت گرفته است. برخی بر اساس موازین فقهی و با استناد به ادله به بررسی این موضوع پرداخته و دسته دوم با اتکاء به مطالعات تجربی، این موضوع را بررسی کرده‌اند.

محمدتقی جعفری^{۲۳} دیدگاه انحصار را زیر سؤال برده و همچنین به تسری پول طلا و نقره به پول‌های کاغذی معتقد است. ایشان با بهره‌گیری از روش فقهی، به دلایلی مانند عدم تعیین کمیت و کیفیت منابع زکات در قرآن، هدف بیان‌شده از زکات، دلالت روایات عفو از مازاد بر نه مورد بر صلاح‌دیدگی بودن موارد زکات، قابل کشف بودن مناط حکم زکات، ناکافی بودن موارد منصوص زکات در رفع فقر، جعل زکات بر اسب ماده در زمان حضرت امیر، برخی روایات دال بر موقتی بودن زکات در نه مورد و روایت دال بر زکات برنج؛ به این نتیجه می‌رسد که زکات در دنیای کنونی منحصر به نه مورد نیست.

آیت‌الله منتظری (۱۴۰۴ ق)، با بهره‌گیری از روش فقهی، این احتمال را می‌دهد که منابع زکات بر حسب شرایط تغییر کند و تعیین آن به دست حاکم باشد. وی استدلال می‌کند که با توجه به اینکه زکات در همه ادیان به منزله یک مالیات شرعی واجب شده است و هدف از آن نیز رفع نیازهای جامعه است و از آنجا که اسلام دینی جهان‌شمول بوده و منابع ثروت بر حسب زمان و مکان تغییر می‌کند، بنابراین مناسب است که تشریح زکات در کتاب و سنت باشد، ولی تعیین منابع زکات بر حسب تشخیص متولیان امور جامعه باشد.^{۲۴}

علاوه بر بررسی‌های فقهی یادشده که احتمال گستره پایه‌های زکات را بیان می‌کند، مطالعات تجربی متعددی در بررسی کفایت زکات با فرض انحصار در موارد نه‌گانه نیز صورت گرفته است. ثامنی کیوانی (۱۳۷۷) به بررسی درآمدهای بالقوه زکات با فرض انحصار زکات

۲۲. منتظری، کتاب الزکاه، ۲: ۲۶۸.

۲۳. استاد جعفری در سال ۱۳۴۹ چند بحث فقهی را در کتاب منابع فقه منتشر نمود. این کتاب در سال ۱۳۸۰ به نام رسائل فقهی مجدد منتشر شد.

۲۴. منتظری، کتاب الزکاه، ۱: ۶۲-۶۳ و ۱۴۹-۱۵۰.

در موارد نه‌گانه پرداخته و به این نتیجه رسیده که زکات بالقوه تنها ۶.۱ درصد هزینه‌های دولت را تأمین می‌کند. زمانی‌فر (۱۳۸۲) به بررسی زکات بالقوه در چند استان کشور پرداخته و به این نتیجه رسیده که زکات با فرض حصر در موارد نه‌گانه برای رفع فقر کفایت نمی‌کند. توسلی (۱۳۸۲) به بررسی تجارب سایر کشورها پرداخته و به این نتیجه رسیده که زکات در کشورهای عربستان، پاکستان و یمن اجباری بوده و حدود ۳ تا ۴ درصد تولید ناخالص داخلی این کشورها را پوشش می‌دهد. کیاءالحسینی (۱۳۸۴) در «نقش زکات در امحای فقر غذایی کشور» با بهره‌گیری از داده‌های آماری سال‌های ۷۹ - ۱۳۷۰ و ارائه مدلی ریاضی به برآورد زکات و فقر غذایی در کشور پرداخته و در نهایت به این نتیجه رسیده است که زکات بر اساس نظر مشهور فقهای شیعه برای امحاء فقر غذایی کشور کفایت نمی‌کند. گیلک حکیم‌آبادی (۱۳۸۵) به برآورد زکات گندم و جو پرداخته و به این نتیجه رسیده که در صورتی که زکات درست مدیریت و هزینه شود گرچه بخش زیادی از فقر را می‌تواند برطرف کند، برای رفع فقر کفایت نمی‌کند. عسکری و کاشیان (۱۳۸۹) معتقدند که درآمد حاصل از زکات با فرض انحصار ناچیز بوده، کفاف رفع فقر را نمی‌کند. عاقلی (۱۳۹۱) به برآورد ظرفیت زکات در اقتصاد ایران پرداخته است. برآورد مجموع زکات در سال ۱۳۸۸، ۲۹۷ میلیارد تومان و مجموع زکات و زکات فطره نیز ۳۹۲ میلیارد تومان بوده است که نسبت به تولید ناخالص داخلی کشور، ۱۱ درصد و نسبت به ارزش افزوده بخش کشاورزی حدود ۰۷.۱ درصد بوده است. در نتیجه بنابر برآورد عاقلی، زکات سهم بسیار ناچیزی را به خود اختصاص داده است. مطالعات تجربی یادشده نشان می‌دهد که زکات بنابر قول مشهور فقها نمی‌تواند برای رفع فقر کفایت کند.

دومین پرسش پس از تغییر پول‌های طلا و نقره به پول‌های کاغذی مطرح شده است. آیا بر پول‌های کاغذی در دنیای جدید نیز زکات اخذ می‌شود. محمد جواد مغنیه (۱۹۸۵)، معتقد است هر چیزی که صدق پول کند، متعلق زکات است البته در زمان ائمه، نقدین پول رایج بوده و به منزله وسیله مبادله مطرح بوده است. وی مناط یادشده را قطعی می‌داند.^{۲۵} قائنی (۱۳۸۵) در کتاب *زکات پول‌های رایج و اشیای نوپیدا* به بررسی ادله حصر پرداخته و در نهایت ادله ناظر بر نقدین را به وجه وسیله مبادله حمل کرده، زکات بر اسکناس را در تداوم زکات بر نقدین می‌داند. اشرفی شاهرودی (۱۴۳۸ ق)، معتقد است که در بسیاری از آیات

۲۵. محمد جواد مغنیه، *فقه الامام جعفر الصادق*، جلد ۲ (بیروت: دار التیار الجدید، ۱۹۸۵)، ۷۰.

قرآن کریم، زکات در کنار نماز قرار گرفته است و حمل نقود به پول زمان گذشته، با توجه به جاودانی بودن دین اسلام و کثرت نیازمندان بسیار مستبعد است.

بر فرض که بتوان به تعمیم زکات بر پول‌های رایج قائل شد، اما شرط وجوب پرداخت، راکد بودن پول در طول یک سال و عدم گردش آن در اقتصاد است که پول راکد در دوران حاضر عملاً وجود ندارد؛ از این رو تلاش علمی فاقد هر گونه نتیجه عملی درخوری است. گرچه مباحث تعمیم زکات بر نقدین به پول‌های رایج و همچنین امکان تعمیم زکات به صورت مطلق، کاستی دارند، راه را بر عرفی بودن زکات به منزله مالیات باز کردند و ادله آنان در موارد متعددی قابلیت استفاده برای عرفی بودن زکات به مثابه مالیات را دارد.

۶. ادله مالیات عرفی بودن زکات

دلایل متعدد عقلی و نقلی در اثبات عرفی بودن زکات قابل ارائه است.

اول: دلیل عقلی وضع زکات

با رشد و گسترش کمی و کیفی جوامع بشری، وجود دولت یک ضرورت بود؛ چنان‌که امیرالمؤمنین در خطبه چهارم نهج‌البلاغه به این امر عقلی اشاره کرده و بیان می‌کند که «مردم نیازمند زمامدار هستند خواه نیکوکار باشد با فاجر».^{۲۶} اندیشمندان نیز در اصل ضرورت حکومت تردیدی نداشته، بحث خود را ناظر بر نوع و کیفیت آن قرار داده‌اند.

حداقل وظایف دولت، حفظ امنیت، دفاع، نظم و تضمین حقوق مردم است. انجام تعهدات یادشده نیازمند به تأمین مالی توسط مردم است. هیچ دولتی بدون پشتوانه مالی نمی‌تواند تعهدات خود را عملی کند. بر این اساس خطاب آیه ۱۰۳ سوره توبه به پیامبر در جایگاه حاکم است. پس از نزول این آیه، رسول خدا به اخذ زکات اقدام کرده و افراد را جهت اخذ زکات به مأموریت به سوی مناطق مختلف می‌فرستاد؛ چنانکه با کسانی که از پرداخت زکات امتناع می‌ورزیدند نیز برخورد می‌شد. همانطور که مصارف زکات نشان می‌دهد، هدف از جعل زکات، رفع فقر اعم از فقر مزمن و گذرا و تأمین هزینه‌های عمومی جهت انجام تعهدات دولت بوده است. این هزینه‌ها همیشه و در همه جوامع باقی است. چنانچه مصارف زکات و روایات باب زکات به این امر ارتکازی نیز اشاره می‌کنند.

بر اساس دو مقدمه فوق و توجه به اینکه احکام اجتماعی، سیاسی و به طور کلی معاملات

۲۶. «انه لا ید من امیر بر او فاجر».

از امور تعبدی صرف نبوده و در موارد زیادی به قرائن خارجی مناطات آنها قابل درک است؛ به نظر می‌رسد ملاک وجوب زکات تأمین مالی دولت در جهت تحقق وظایف باشد و در نتیجه زکات یک مالیات عرفی بوده است.

دوم: روایات دال بر حکومتی بودن زکات

روایات متعددی در باب هشتم از ابواب ما تجب فیه الزکاه و ما تستحب فیه وارد شده است؛ دو روایت بیان می‌شود.

اول: در صحیحہ فضلاء^{۲۷} از امام باقر و امام صادق نقل کرده‌اند که ایشان فرمود: «خداوند زکات در اموال را به همراه نماز واجب کرد و رسول خدا آن را در نه مورد قرار داد و دیگر موارد را عفو کرد».^{۲۸ و ۲۹}

دوم: در موثقه ابی بکر حضرمی است که امام صادق فرمود: «رسول خدا زکات را در نه مورد گندم، جو، خرما، کشمش، طلا و نقره، شتر، گاو و گوسفند قرار داد و از بقیه موارد عفو کرد».^{۳۰}

صحیحہ علی بن مهزیار،^{۳۱} موثقه زراره،^{۳۲} صحیحہ عبیدالله بن علی الحلبي،^{۳۳} صحیحہ محمد بن جعفر،^{۳۴} روایت حسن بن شهاب،^{۳۵} روایت جمیل بن دراج،^{۳۶} مرسله ابوسعید قتماط^{۳۷} و دیگر روایات نیز همین مضمون را بیان کرده‌اند. در این روایات اصل وجوب زکات به خداوند نسبت داده شده است، ولی تعیین مصادیق و متعلقات زکات و در اصطلاح مالیاتی، پایه‌های آن را به رسول خدا نسبت داده است. این امر دلالت دارد که خداوند تعیین مصادیق را به رسول خدا به مثابه حاکم واگذار کرده است تا با بررسی شرایط جامعه و مجموعه مهم‌ترین

۲۷. منظور از فضلاء: زراره، محمد بن مسلم، ابی بصیر، برید بن معاویه بجلی و فضیل بن یسار است که همان از اصحاب جلیل‌القدر هستند.

۲۸. «قالا: فرض الله عزوجل الزکاه مع الصلاة فی الاموال و سنّها رسول الله فی تسعة اشیاء و عفی عما سواهن».

۲۹. الحر العاملی، وسائل الشیعه، جلد ۶ (تهران: المکتبه الاسلامیه، ۱۴۰۳)، ۳۴، حدیث ۴.

۳۰. «وضع رسول الله الزکاه علی تسعة اشیاء: الحنطه و الشعیر و التمر و الزبیب و الذهب و الفضة و الابل و البقر و الغنم و عفی رسول الله عما سوی ذلك». (العاملی، وسائل الشیعه، ۶: ۳۴، حدیث ۵)

۳۱. العاملی، وسائل الشیعه، ۶: ۳۴، حدیث ۶.

۳۲. العاملی، وسائل الشیعه، ۶: ۳۵، حدیث ۸.

۳۳. العاملی، وسائل الشیعه، ۶: ۳۶، حدیث ۱۱.

۳۴. العاملی، وسائل الشیعه، ۶: ۲۶، حدیث ۱۲.

۳۵. العاملی، وسائل الشیعه، ۶: ۳۶، حدیث ۱۰.

۳۶. العاملی، وسائل الشیعه، ۶: ۳۷، حدیث ۱۳.

۳۷. العاملی، وسائل الشیعه، ۶: ۳۳، حدیث ۳.

و شامل‌ترین دارایی‌ها و درآمدهای جامعه، زکات را وضع کند. در نتیجه تعیین مصادیق زکات یک حکم حکومتی بر اساس شرایط آن زمان بوده است و در صورتی که شرایط جامعه تغییر کند، بر اساس این روایات می‌توان قائل به تغییر در پایه‌های زکات شد.

شیخ مفید در المقنعه نیز بیان می‌کند که «زکات در نه چیز واجب است. رسول خدا و جوب زکات را در این موارد قرار داده است و آنها طلا و نقره، گندم، جو، خرما، کشمش، شتر، گاو و گوسفند بوده است. رسول خدا از بقیه موارد عفو کرده است. حریر از زراره و محمد بن مسلم، ابوبصیر و برید و فضیل همگی از امام باقر و امام صادق این روایت را نقل کرده‌اند. عبدالله بن مسکان از ابی بکر حضرمی و صفوان بن یحیی از ابن بکیر^{۳۸} از محمد الطیار از امام صادق (علیه السلام) نیز این مضمون را روایت کرده‌اند»^{۳۹}.

سوم: رفع فقر، هدف از وجوب زکات

در روایات متعددی هدف از وجوب زکات، رفع فقر بیان شده است. ابوجعفر احوال در حدیثی صحیح نقل می‌کند که از امام صادق سؤال کردم چرا نرخ زکات نقدین، ۲۵ هزارم تعیین شده است؟ امام پاسخ داد که خداوند اموال جامعه را در نظر گرفته و تعداد مساکین را نیز در نظر گرفت، با توجه به این دو ملاحظه، نرخ ۲۵ هزارم را تعیین کرد؛ و اگر این مقدار کافی نبود، آن نرخ را افزایش می‌داد.^{۴۰} در معتبره حسن بن علی و شاء از امام رضا^{۴۱} نیز همین مضمون تکرار شده است.

بنابراین دو روایت، مقدار زکات متناسب برای رفع فقر قرار داده شده است و اگر همه کسانی که مشمول وجوب پرداخت زکات می‌شوند، به این واجب عمل کنند رفع فقر رخ خواهد داد.

صحیح زراره و محمد بن مسلم، صحیح عبدالله بن سنان، صحیح مبارک عرقوفی، صحیح معتب، مستفیضه ابن مسکان و روایت محمد بن سنان^{۴۲} نیز دلالت بر کفایت زکات برای رفع فقر می‌کنند.

۳۸. اسناد یادشده با اسناد وسائل الشیعه همخوانی ندارد و همچنین در میان نسخه‌های مقنعه نیز تفاوت در این نقل وجود دارد که این نکته در معجم رجال الحدیث و پاورقی المقنعه بیان شده است.

۳۹. شیخ مفید، المقنعه (قم: مؤسسه النشر الاسلامی، ۱۴۳۰ ق)، ۲۳۴-۲۳۵.

۴۰. «انه سأل ابا عبدالله کیف صارت الزکاه من کل الف خمسه و عشرين درهما؟ فقال: ان الله عز و جل حسب الاموال و المساکین فوجد ما یکفیهم من کل الف خمسه و عشرين و لو لم یکفهم لزادهم». (العاملی، وسائل الشیعه، ۶: ۹۹، حدیث ۲)

۴۱. العاملی، وسائل الشیعه، ۶: ۹۸-۹۹، حدیث ۱.

۴۲. العاملی، وسائل الشیعه، ۶: ۳-۴.

در حدیثی دیگر آمده است که همین سؤال از امام صادق شد که چرا دقیقاً نرخ ۲۵ هزارم و نه کمتر و نه بیشتر تعیین شد؟ حضرت فرمود خداوند همه را از صغیر و کبیر، غنی و فقیر می‌داند و سپس با توجه به علم خود، می‌دانست که از هر هزار نفر، ۲۵ نفر فقیر هستند؛ از این رو نرخ اموال را برای زکات نقدین تعیین کرد و اگر این مقدار برای رفع فقر کافی نبود آن را بیشتر می‌کرد.^{۴۳} شاید در تبیین این روایت بتوان چنین بیان کرد که در جوامع کشاورزی، اگر نظام اقتصادی به طور صحیحی جریان یابد، به طور طبیعی باید فقط ۵.۲ درصد جامعه فقیر باشند. البته این درصد با نرخ بیکاری طبیعی و جمعیت ناتوان از کار باید تناسب داشته باشد که شاید برای جوامع سنتی طبیعی باشد، اما با تحول زمان و تغییر ساختار اقتصادی جوامع، دامنه فقر بر حسب زمان و مکان فرق خواهد کرد. به هر حال این روایت، علاوه بر کفایت زکات برای رفع فقر، درصد فقیران به کل جمعیت را در یک اقتصاد متعادل بیان کرده است.

بنابراین از مجموع این احادیث به دست می‌آید که رفع فقر هدف زکات محسوب شده و در صورتی که زکات پرداخت شود، فقر نیز مرتفع خواهد شد.

پرسشی که در اینجا مطرح می‌گردد این است که آیا در دنیای امروز، زکات در موارد نه گانه می‌تواند به رفع فقر انجامیده و برای فقیران کفایت کند؟ این سؤال را می‌توان با تکیه بر ویژگی‌های زکات نزد مشهور فقیهان و مطالعات تجربی پاسخ داد. بر اساس نظر مشهور فقهاء، نقدین شامل پول‌های رایج نمی‌شود در نتیجه، نقدین در دنیای امروز موضوعیت ندارد. زکات بر انعام شامل گاو، گوسفند و شتر منوط به سائمه بودن است؛ پس درصد بالایی از این انعام مشمول زکات نخواهند شد. غلات نیز محدود به گندم، جو، خرما و کشمش است که روشن است برخی از این موارد به مناطق معینی اختصاص دارند. به نظر می‌رسد با توجه به ویژگی‌های زکات در موارد یادشده، زکات نتواند به رفع فقر بینجامد. با این وجود این نکته صرفاً یک حدس علمی است و تا وقتی در معرض مطالعات تجربی قرار نگیرد، نمی‌توان درباره آن اظهار نظر کرد؛ از این رو انجام مطالعات تجربی در این زمینه ضروری است. خوشبختانه مطالعات تجربی خوبی در ایران و خارج از کشور انجام شده است. این مطالعات پاسخی منفی به کفایت زکات برای رفع فقر داده و حدس علمی را رد نمی‌کنند. زمانی فر به بررسی زکات بالقوه در چند استان کشور پرداخته و به این نتیجه رسیده که زکات با فرض

۴۳. «قلت له جعلت فداک اخبرنی عن الزکاه کیف صارت من کل الف خمسہ و عشرین لم تکن اقل او اکثر ما وجهها؟ فقال: ان الله عز و جل خلق الخلق کلهم فعلم صغیرهم و کبیرهم و غنیهم و فقیرهم فجعل من کل الف انسان خمسہ و عشرین فقیرا و لو علم ان ذلک لایسعهم لزادهم لانه خالفهم و هو اعلم بهم». (العاملی، وسائل الشیعه، ۴: ۶، حدیث ۳)

انحصار در موارد نه‌گانه برای رفع فقر کفایت نمی‌کند.^{۴۴} کیاء الحسینی به برآورد زکات و فقر غذایی در کشور پرداخته و با طرح سناریوهای مختلف به این نتیجه رسیده است که حتی در خوش‌بینانه‌ترین حالت و فرض هزینه تولید صفر، زکات نمی‌تواند فقر غذایی را در کشور بر طرف کند.^{۴۵}

گیلک حکیم‌آبادی به برآورد تولید گندم و جو در استان گلستان پرداخته و به این نتیجه رسیده که در صورتی که زکات درست مدیریت و هزینه شود بخش زیادی از فقر این استان را می‌تواند برطرف کند، اما برای رفع فقر استان گلستان کافی نیست.^{۴۶} روشن است استان گلستان یکی از مناطق مهم کشاورزی ایران بوده و وقتی زکات این استان نتواند رفع فقر کند، طبیعی است در استان‌های دیگر به طریق اولی این امر رخ نخواهد داد. عسکری و کاشیان نیز در مطالعه تجربی خویش به این نتیجه رسیدند که درآمد حاصل از زکات با فرض انحصار ناچیز بوده و کفاف رفع فقر را نمی‌کند.^{۴۷} عسکری در مطالعه‌ای دیگری با داده‌های جدید به همان نتیجه قبل رسید.^{۴۸} مطالعات تجربی یادشده نشان می‌دهد که زکات بنا بر قول مشهور فقها نمی‌تواند برای رفع فقر کفایت کند.

با توجه به اینکه اخبار مستفیضه، فلسفه زکات را رفع فقر بیان کرده است و از سوی دیگر بر اساس مطالعات تجربی، زکات کفاف رفع فقر را نمی‌کند و از طرفی به اعتقاد مسلمانان، اسلام دینی برای همه زمان‌ها و همه مکان‌هاست. حال چگونه می‌توان این مسئله را تحلیل کرد؟ آیا حکومت در این شرایط، رسالت و وظیفه خود را در قبال فقر از دست داده و به اندازه‌ای که درآمدهای زکات به دست می‌آید، وظیفه دارد؟ یا اینکه متعلقات زکات با توجه به شرایط تاریخی آن زمان بوده و با همان مقدار زکات، رفع فقر ممکن بوده است، اما در این دوران که درآمد زکات از رفع فقر ناتوان است^{۴۹} و با احراز اینکه رفع فقر یکی از اهداف مهم

۴۴. محمد مهدی عسکری، و عبدالمحد کاشیان، «آزمون بسندگی زکات و خمس»، *دوفصلنامه معرفت اقتصادی*، شماره ۳ (۱۳۸۹): ۸.

۴۵. سید ضیاءالدین کیاء الحسینی، *تفحص زکات در امحای فقر غذایی* (قم: طرح پژوهشی دانشگاه مفید، ۱۳۸۴)، ۱۵۷-۱۵۸.

۴۶. محمدتقی گیلک حکیم‌آبادی، «بررسی توان زکات گندم و جو در کاهش فقر»، *مطالعه موردی استان گلستان*، *فصلنامه نامه مفید*، شماره ۵۴ (۱۳۸۵): ۱۰۱.

۴۷. عسکری، و کاشیان، «آزمون بسندگی زکات و خمس»، ۵.

۴۸. محمد مهدی عسکری، و احمد محمدی پور، «مفهوم فقر اقتصادی و تبیین راهکار زکات در رفع آن»، *فصلنامه اقتصاد اسلامی* ۱۳۹۷، شماره ۷۵ (۱۳۹۷): ۵۱.

۴۹. و حتی بنا بر برخی مطالعات، درآمدهای زکوی کفاف فقر غذایی که شدیدترین وجه فقر است را هم نمی‌دهد.

شرع مقدس است و همین توقع را از حکومت دینی نیز دارد، آیا در این صورت حاکم می‌تواند پایه‌های دیگری را وضع کند؟

چهارم: مصارف زکات

بنابر مفاد آیه ۶۰ سوره توبه،^{۵۰} مصارف زکات سه دسته هستند:

دسته اول: رفع فقر (فقراء، مساکین؛ غارمین، ابن سبیل) که دو نوع فقر دائم و موقت را بیان می‌کند.

دسته دوم: مصالح عمومی (الرقاب، فی سبیل الله، المولفه قلوبهم) است که فی سبیل الله مفهومی وسیع دارد. چنانکه طبرسی در مجمع‌البیان فی سبیل الله را به اعتقاد علمای شیعه، تمامی مصالح مسلمانان مانند ساخت مسجد، پل و مانند آن بیان می‌کند.^{۵۱}

دسته سوم: کارگزاران و مأموران اخذ زکات است.

تمامی مصارف هشت‌گانه را می‌توان تحت عنوان مصالح جامعه و ذیل فی سبیل الله قرار داد؛ اما اینکه موارد یادشده در کنار فی سبیل الله ذکر شده‌اند از باب تأکید است. رفع فقر یک هدف مهم محسوب می‌شود به گونه‌ای که در روایات، هدف از جعل زکات رفع فقر بیان شده است. ذکر کارگزاران نشان می‌دهد که عوامل حکومتی مأمور به اخذ زکات هستند و این قرینه‌ای است بر اینکه زکات امری حکومتی است؛ بنابراین با توجه به گستره مصارف زکات، وظیفه دولت رفع فقر در جامعه و هزینه کرد در مصالح عمومی مانند دفاع، زیرساخت‌های عمرانی جامعه و مانند آن است.

اگر زکات در موارد نه‌گانه، حکمی شرعی و ثابت در همه اعصار باشد باید این درآمد بتواند هزینه‌های دولت در انجام تعهدات یادشده را پوشش دهد؛ اما پرسش این است که آیا درآمدهای زکوی در عصر حاضر توانایی پوشش هزینه‌های انجام این وظایف را دارد؟ گرچه از مطالعات تجربی در باره رفع فقر مشخص شد که درآمد زکوی نمی‌تواند فقر را رفع کند و در نتیجه به طریق اولی برای سایر اهداف و وظایف نیز ناکافی است، اما برخی مطالعات تجربی نیز به بررسی پوشش هزینه‌های دولت پرداخته‌اند. ثامنی کیوانی با فرض انحصار زکات در موارد نه‌گانه و با محاسبه زکات بالقوه، به این نتیجه رسید که زکات بالقوه تنها ۶.۱ درصد

۵۰. «إِنَّمَا الصَّدَقَاتُ لِلْفُقَرَاءِ وَالْمَسْكِينِ وَالْعَامِلِينَ عَلَيْهَا وَالْمُؤَلَّفَةِ فُلُوبُهُمْ وَفِي الرِّقَابِ وَالْغَارِمِينَ وَفِي سَبِيلِ اللَّهِ وَابْنِ السَّبِيلِ فَرِيضَةً مِّنَ اللَّهِ وَاللَّهُ عَلِيمٌ حَكِيمٌ».

۵۱. فضل بن حسن طبرسی، مجمع‌البیان فی تفسیر القرآن، جلد پنجم (تهران: مکتبه العلمیه الاسلامیه، بی‌تا)، ۴۲.

هزینه‌های دولت را تأمین می‌کند.^{۵۲} همچنین توسلی در بررسی وضعیت زکات در کشورهای عربستان، پاکستان و یمن که زکات اجباری بوده پرداخته و به این جمع‌بندی رسیده که درآمد ناشی از زکات تنها حدود ۳ تا ۴ درصد تولید ناخالص داخلی این کشورها را پوشش می‌دهد.^{۵۳} عاقلی نیز به برآورد ظرفیت زکات در اقتصاد ایران پرداخته است. برآورد تحقیق ایشان از زکات در سال ۱۳۸۸، ۲۹۷ میلیارد تومان و از مجموع زکات و زکات فطره نیز ۳۹۲ میلیارد تومان بوده است که نسبت به تولید ناخالص داخلی کشور، ۱۱ درصد و نسبت به ارزش افزوده بخش کشاورزی حدود ۰۷.۱ درصد بوده است. در نتیجه بنابر برآورد عاقلی، زکات سهم بسیار ناچیزی را از تولید ناخالص داخلی به خود اختصاص داده است.^{۵۴}

در مطالعات خارجی نیز انس زرقاء به برآورد زکات در سال ۱۹۷۱ در سوریه پرداخت. بنابر بررسی ایشان، زکات تنها ۳ درصد تولید ناخالص داخلی سوریه است. محمدهاشم عواد همین نسبت را برای سودان در سال ۱۹۸۲ برآورد کرده است. منذر قحف بر اساس اختلاف نظر فقیهان اهل سنت، سه تعریف برای زکات ارائه داد و در نتیجه، یک دامنه پایین و یک دامنه بالا را تعیین کرد. وی به برآورد زکات در دو دامنه یادشده برای چند کشور اسلامی پرداخت. مطابق این تحقیق برای مصر دامنه زکات ۲ تا ۹.۴ درصد، برای پاکستان ۶.۱ تا ۴.۴، عربستان ۴.۱ تا ۴.۳، برای سودان ۳.۴ تا ۲.۶ درصد نسبت به تولید ناخالص داخلی بوده است^{۵۵} که نسبت به نرخ‌های میانگین جهانی مالیات، نرخ‌های بسیار پایینی است.

بنابراین تحقیقات، درآمدهای ناشی از زکات برای تأمین مالی دولت در جهت انجام وظایف بسیار ناچیز بوده و دولت‌ها با درآمد زکات نمی‌توانند به تعهدات جاری خود عمل کنند. نکته اینکه، آیا می‌توان ادعا کرد که اسلام دین جهانی بوده و برای همه زمان‌ها و مکان‌هاست، اما مالیاتش قابل تطبیق به زمان‌های مختلف نیست و نیازهای حکومت برطرف نمی‌شود؟ از اینجا باید دریافت که زکات مالیاتی حکومتی منطبق بر اقتصادهای گذشته بوده است.

پنجم: تحول جوامع از اقتصاد کشاورزی به اقتصاد صنعتی

جوامع در طول زمان متحول می‌شوند. یکی از مهم‌ترین ابعاد تغییرات در اقتصاد رخ می‌دهد.

۵۲. عسکری، و کاشیان، «آزمون بسندگی زکات و خمس»، ۸.

۵۳. محمداسماعیل توسلی، «امکان‌سنجی اجرای زکات در ایران»، در: مجموعه مقالات سومین همایش دوسالانه اقتصاد/اسلامی، تهران، دانشگاه تربیت مدرس، ۱۳۸۲.

۵۴. لطفعلی عاقلی، «سنجش ظرفیت پرداخت مالیات‌های اسلامی در استان‌های کشور (مطالعه موردی زکات)»، پژوهشکده مالیات، شماره ۶۴ (۱۳۹۱): ۶۱.

۵۵. گیلک حکیم‌آبادی، «بررسی توان زکات گندم و جو در کاهش فقر»، ۱۰۲.

جامعه صدر اسلام دارای اقتصاد کشاورزی بود. کشاورزی وابسته به آب و زمین است. همچنین در این اقتصادها، دامداری از اهمیت بالایی برخوردار است؛ بنابراین مهم‌ترین درآمدها ناشی از فعالیت کشاورزی و مهم‌ترین دارایی‌ها نیز متعلق به دام است. سایر فعالیت‌ها نیز تجارت و صنعت به طور نسبی از نظر حجم و اهمیت از فعالیت‌های کشاورزی کمتر هستند؛ از این رو طبیعی است که دولت‌ها برای تأمین مالی خود به سراغ درآمدهای ناشی از مهم‌ترین فعالیت‌های کشاورزی مانند گندم، جو، خرما و کشمش بروند و به اقتضای شرایط جغرافیایی از مهم‌ترین دارایی‌ها یعنی شتر، گاو و گوسفند، زکات اخذ شود؛ بنابراین مهم‌ترین منابع درآمدی و دارایی‌های عرب مشمول زکات شده است. نقدین نیز احتمالاً به این دلیل مشمول زکات شده که حالت بازدارنده جهت صامت‌بودن داشته باشد و این امر مشوقی جهت اینکه نقدین در جریان اقتصاد قرار گیرند، بوده است.

اکنون اقتصاد متحول شده است. مهم‌ترین منابع درآمدی، فعالیت‌های صنعتی بوده و فعالیت‌های کشاورزی از سهم پایین‌تری در اقتصاد برخوردار هستند؛ از این رو مهم‌ترین درآمدها به بخش تجاری و صنعتی تعلق می‌گیرد چنانکه در عصر فراصنعتی نیز فعالیت‌های دانش‌بنیان از اهمیت بالاتری برخوردارند. در اقتصاد صنعتی، کشاورزی وقتی اهمیت می‌یابد که مکانیزه شود، در غیر این صورت کشاورزی سنتی بخش بسیار ضعیف اقتصاد خواهد بود. مثلاً، سهم بخش کشاورزی از تولید ناخالص داخلی به قیمت ثابت در سال ۱۳۹۹، ۹.۱۱ درصد، سهم بخش صنعت و معدن ۷.۲۴ درصد و سهم بخش خدمات ۱.۵۵ درصد بوده است.^{۵۶} سهم بخش کشاورزی نسبت به تولید ناخالص داخلی در آمریکا در سال ۲۰۰۸، یک درصد بوده است.^{۵۷} در نتیجه چگونه می‌توان اسلام را دینی برای همه جوامع در طول اعصار دانست، ولی احکام مالیاتی آن مخصوص جوامع کشاورزی باشد؟ از سوی دیگر در آیه ۶۰ سوره توبه، هدف از زکات، رفع فقر و تأمین مالی هزینه کرد مصالح مسلمانان بیان شده است و در روایت متعدد نیز فقرزدایی را هدف از زکات بیان کرده است؛ حال با توجه به تحول ساختار اقتصادی و نظریه انحصار در موارد نه گانه، چگونه این اهداف و وظایف قابل حصول هستند؟

توجه به موارد یادشده نشان می‌دهد که پایه‌ها یا همان متعلقات زکات متناسب با ساختار اقتصاد کشاورزی بوده است و هرچند اصل وجوب زکات در قرآن آمده است، اما تعیین مصادیق آن توسط پیامبر به مثابه حاکم با توجه به ساختار محیطی صورت گرفته است و اکنون

۵۶. بانک مرکزی، خلاصه تحولات اقتصادی کشور ۱۳۹۹ (تهران: بانک مرکزی جمهوری اسلامی ایران، ۱۴۰۰)، ۵۴.

۵۷. عباس شاکری، مقدمه‌ای بر اقتصاد ایران (تهران: انتشارات رافع، ۱۳۹۵)، ۲۲۸.

که اقتصادها صنعتی و فراصنعتی شده‌اند، مهم‌ترین منابع و ظرفیت‌های مالیاتی نیز متحول خواهند شد؛ پس زکات یک مالیات حکومتی متناسب با ساختار اقتصاد کشاورزی بوده و برای ساختارهای اقتصادی دنیای جدید مناسب به نظر نمی‌رسد.

ششم: تغییر در ارزش نسبی دارایی‌ها و اموال در زمان‌های مختلف

یکی از مواردی که در ارتباط با زکات نه گانه باید مورد توجه قرار داد، تغییر قیمت نسبی آنها در طول زمان است. قیمت کالاها به دلایل مختلف دچار نوسان می‌شوند. گاه تقاضا برای کالایی با توجه به تغییر ذائقه مردم، افزایش / کاهش یافته و قیمت آن بالا / پایین می‌رود. گاه عرضه محصولی افزایش / کاهش یافته، قیمت آن کاهش / افزایش می‌یابد. گاه دولت سیاست مداخله‌گرایانه‌ای را اتخاذ می‌کند و این امر سبب تغییر قیمت محصول در بازار شود. مثلاً، تقاضای گوشت نسبت به ادوار گذشته افزایش یافته است و در نتیجه قیمت آن به طور نسبی افزایش می‌یابد یا اینکه دولت اقدام به واردات غلات می‌کند و در نتیجه به طور نسبی قیمت گندم، رشد اندکی دارد. این نوسانات مایه تغییر در دریافتی دولت از متعلقات زکات گشته، از این رو متعلقات منبع مناسبی برای تحقق اهداف ذکر شده به صورت ثابت نمی‌باشند.

هفتم: اثر تفاوت شرایط در حکم زکات

چنانچه گذشت زکات توسط پیامبر و خلفاء اخذ می‌شد و مهم‌ترین مصرف آن نیز فقیران بود. تا پیش از دوره اموی، توزیع منابع عمومی بدون در نظر گرفتن عقاید درون دینی بود؛ از این رو تفاوتی میان پیروان امیرالمؤمنین و غیر آنان گذاشته نمی‌شد، اما در دوران اموی در صورتی که فردی شیعه بود حکومت از درآمدهای زکات به وی چیزی پرداخت نمی‌کرد؛ از همین رو این سؤال برای عده‌ای از شیعیان که امکان عدم پرداخت زکات به حکومت را داشتند مطرح شد که حال با توجه به شرایط یادشده و تبعیض حکومت درباره شیعیان، واجدین شرایط پرداخت زکات را می‌توانند به هر فقیری پرداخت کنند یا فقط باید به فقیر شیعی پرداخت نمایند. این نکته در صحیح زراره و محمدبن مسلم طرح شده است. آن دو از امام صادق در مورد آیه ۶۰ سوره توبه که مصارف زکات را بیان می‌کند، این سؤال را مطرح می‌کنند که در این مصارف، تفاوتی میان شیعه و غیرشیعه وجود دارد؟ امام پاسخ داد که حاکم موظف است زکات را به همه مصارف بدون تبعیض توزیع کند، زیرا همه مردم از قوانین حکومت تبعیت می‌کنند، اما امروز شما و یارانتان فقط به شیعه پرداخت کنید؛^{۵۸} بنابراین از نظر امام صادق، مصادیق مصرف

۵۸. «قالا لابی عبدالله ارایت قول الله انما الصدقات ... کل هولاء ان يعطی و ان کان لایعرف؟ فقال: ان الامام يعطی جمیعاً لانهم یقرون له بالطاعه. ... فاما الیوم فلا تعطها انت و اصحابک الا من یعرف». (العاملی، وسائل الشیعه، ۶: ۱۴۳، حدیث ۱)

زکات با تغییر شرایط می‌تواند تغییر کند؛ بنابراین چون زکات برای تأمین نیازهای جامعه است، در صورتی که حکومت فاسد شد و شیعه از بیت‌المال محروم شد، امام می‌فرماید در این صورت فقط به شیعه پرداخت شود. این تغییر نشان می‌دهد که زکات امری تعبدی نبوده و تابع شرایط است.

در روایتی آمده است که «امیرالمؤمنین بر پیرمردی نابینا می‌گذشت که در حال گدایی بود؛ حضرت فرمود این چه وضعی است؟ اطرافیان گفتند پیرمردی مسیحی است. حضرت فرمود: تا زمانی که توان داشت به کارش گرفتید و اکنون که پیر و ناتوان شده، ره‌پیش کردید؟ از بیت‌المال هزینه‌هایش را پرداخت کنید».^{۵۹} از آنجا که زکات مهم‌ترین منبع بیت‌المال بوده است و از سایر منابع تفکیک نمی‌شده، می‌توان گفت این پرداخت از زکات پرداخت می‌شد؛^{۶۰} بنابراین در اینجا حضرت از زکات به فقیر غیر مسلمان هم پرداخت کرده است.

آیت‌الله منتظری در کتاب زکات بیان می‌کند که در هر دوره‌ای مسلمانان به گروه‌های مختلفی تقسیم شده بودند و شیعیان امیرالمؤمنین یکی از آنها بودند، اما هیچ سندی وجود ندارد که حضرت زکات را تنها به شیعیان پرداخت می‌کرد.^{۶۱}

هشتم: افزودن زکات در زمان حکومت امیرالمؤمنین

پس از خلیفه سوم، حضرت به اصرار مردم خلافت را در دست گرفت. امام دستور داد تا فتوحات متوقف شود؛ بنابراین درآمدی که از طریق فتوحات نصیب حکومت می‌شد. از این طریق افزایش نیافت. شام که در سلطه معاویه بود نیز به حکومت مرکزی چیزی پرداخت نمی‌کرد. مصر نیز دست‌به‌دست شده از ثبات لازم برخوردار نبود؛ از این رو درآمدهای حکومت حضرت نسبت به خلیفه سوم کاهش یافته بود. از سوی دیگر سه جنگ بر حضرت تحمیل شد که هزینه‌های حکومت را افزایش داد، پس زکات در موارد نه‌گانه کفاف وظایف حکومت را نمی‌کرد؛ از این رو حضرت بر موارد زکات، زکات بر اسب را افزود. در صحیح زراره و محمد بن مسلم از امام باقر و امام صادق نقل می‌کنند که «امیرالمؤمنین بر هر اسب اصیلی که از مراتع می‌چرد، در هر سال دو دینار و هر اسب غیر اصیل یک دینار زکات وضع کرد».^{۶۲}

گرچه فقهاء زکات یادشده را تابع شرایط خاص حکومت حضرت دانسته‌اند، اما از نگاهی

۵۹. العاملی، وسائل‌الشیعه، ۱۱: ۴۹، حدیث ۱.

۶۰. منتظری، کتاب الزکاه، ۳: ۱۷۲.

۶۱. منتظری، کتاب الزکاه، ۳: ۱۷۴.

۶۲. «قالا: وضع امیرالمؤمنین علی الخیل العتاق الراعیه فی کل فرس فی کل عام دینارین و جعل علی البرازین دینارا».

(العاملی، وسائل‌الشیعه، ۶: باب ۱۶ از ابواب ما تجب فیه الزکاه، حدیث ۳)

دیگر می‌تواند بیان‌کننده امکان افزایش پایه‌های مالیاتی زکات بر حسب شرایط در دوره‌های زمانی مختلف باشد.

نهم: تنوع نصاب، نرخ و شرایط وجوب متعلقات زکات

تنوع نرخ، نصاب و شرایط؛ بیان‌کننده وضعیت اقتصادی جامعه است که اقتضا می‌کند با تغییر آن ساختار؛ نرخ، نصاب و پایه متناسب با این تغییر، تفاوت کند، در غیر این صورت زکات نمی‌تواند به اهداف خود دست یابد. بررسی نرخ، نصاب و شرایط زکات موارد نه‌گانه این نکته را به‌خوبی روشن می‌کند.

نرخ و نصاب

برای زکات گندم، جو، خرما و کشمش، یک نصاب وجود دارد و آن حدود ۸۴۷ کیلوگرم است که البته هزینه‌های تولید از آن کاسته می‌شود. نرخ زکات برای زمینه‌ای دیمی ۱۰ درصد و برای زمین‌هایی که آبیاری می‌شوند، ۵ درصد است. این چهار محصول، غذای اصلی مردم حجاز را تشکیل می‌داد و قابل نگهداری و انبار کردن بود.

نصاب زکات نقدین بدین ترتیب است که وقتی مقدار دینار به ۲۰ دینار شرعی و ۲۰۰ درهم رسید، یک چهلم (۵.۲ درصد) آن یعنی نصف دینار و ۵ درهم زکات دارد. هر دینار یک مثقال شرعی، سه چهارم مثقال صیرفی (صرافی، بازاری) است؛ از این رو نصاب اول، پانزده مثقال بازاری است.^{۶۳} نصاب دوم طلا ۲۴ و نقره ۲۴۰ که به همین ترتیب برای طلا ۴ تا ۴۰ و برای نقره ۴۰ تا ۴۰۰ تا افزایش می‌یابد؛ بنابراین برای حد کمینه نصاب نرخ ۵.۲ درصد و برای حد بالایی نصاب، نرخ دو درصد است.

$$Y = 20 + 4k \quad (1)$$

معادله نصاب طلا

$$Y = 200 + 40k \quad (2)$$

معادله نصاب نقره

نصاب سه دام متعلق زکات نیز قابل تأمل است. گوسفند ۵ نصاب دارد. نصاب اول از ۴۰ تا ۱۲۰ است. نرخ کمینه نصاب اول، ۵.۲ درصد و نرخ بالایی نصاب اول، ۸۳ درصد است. نرخ کمینه نصاب پنجم به بعد یک درصد بوده، ولی نرخ بالایی نصاب‌ها روند نوسانی داشته و در سقف ۱۰۹۹ زکات گوسفند به ۹۱ درصد می‌رسد.

۶۳. یزدی طباطبایی، العروة الوثقی، ۴: ۵۴.

گاو دو نصاب دارد. نرخ کمینه نصاب اول، ۵.۱ درصد و نرخ بالایی نصاب اول، ۱۵.۱ درصد است. تمامی نرخ‌های کمینه در ۵.۱ درصد ثابت می‌ماند، اما نرخ‌های بالایی دارای نوسان بوده و در ۲۰۹ به ۴۳.۱ تقریباً ثابت می‌ماند.

شتر دارای ۱۲ نصاب است. نرخ زکات شتر در نصاب‌های مختلف بنابر یک فرض ۲ درصد و بنا بر فرضی دیگر روند نزولی داشته و از ۲ به ۸.۱ درصد رسیده و در ۸.۱ درصد ثابت می‌ماند.

جدول ۱: نرخ متعلقات زکات

متعلقات زکات	نرخ زکات
غلات	زمین‌های دیم ۱۰ درصد، آبی ۵ درصد
نقدین	حد کمینه ۵.۲ درصد، حد بیشینه ۲ درصد
گوسفند	نرخ کمینه نصاب اول، ۵.۲ درصد و نرخ بالایی نصاب اول، ۸۳. درصد. نرخ کمینه نصاب پنجم به بعد یک درصد، نرخ بیشینه نصاب‌ها روند نوسانی داشته و در سقف ۱۰۹۹ گوسفند به ۹۱. درصد می‌رسد.
گاو	تمامی نرخ‌های کمینه در ۵.۱ درصد ثابت بوده، اما نرخ بیشینه نصاب اول ۱۵.۱ و سپس دارای نوسان بوده و در ۲۰۹ به ۴۳.۱ تقریباً ثابت می‌ماند.
شتر	نرخ زکات بنابر یک فرض، ۲ درصد و بنا بر فرضی دیگر روند نزولی داشته و از ۲ به ۸.۱ درصد رسیده و در ۸.۱ درصد ثابت می‌ماند.

منبع: برگرفته از: اقتصاد صدر/اسلام^{۶۴}

چنان‌که ملاحظه می‌شو، غلات بالاترین نرخ زکات را داشته، نصابش پایین و واحدی است که نشان دهنده اهمیت زکات بر غلات از دید رسول خداست. این امر احتمالاً با توجه به سطح زندگی جوامع گذشته بوده که تأمین مواد غذایی از اولویت برخوردار بوده است.^{۶۵}

۶۴. سید کاظم صدر، اقتصاد صدر/اسلام (تهران: انتشارات دانشگاه شهید بهشتی، ۱۳۷۴)، ۹۹-۱۰۹.

۶۵. کاظم صدر نیز در صفحات ۱۰۲ و ۱۰۹ همین نکته را برداشت می‌کند.

ارزش مالی نصاب‌های زکات

ارزش اولین نصاب برای گندم به قیمت امروز^{۶۶} کمتر از ۱۰ میلیون تومان، برای جو کمتر از ۸ میلیون تومان است. میانگین قیمت روز نصاب کشمش حدود ۳۹ میلیون تومان و میانگین قیمت روز خرما نیز ۲۷ میلیون تومان است.^{۶۷}

با توجه به قیمت روز، ارزش نصاب اول دینار، حدود ۸۴ میلیون تومان خواهد شد. حد نصاب نقره حدود ۲۰ میلیون تومان خواهد شد. در اینجا تفاوت ارزش نصاب اول دینار و درهم به قیمت روز تفاوت معنایی است، در حالی که در صدر اسلام چنین نبوده است.

ارزش نصاب اول گوسفند حدود ۴۵ میلیون تومان می‌شود و زکات آن ۵.۲ درصد است. نصاب اول گاو حدود پانصد میلیون تومان خواهد شد.

جدول ۲: قیمت نصاب اول متعلقات زکات (ارزش به میلیون تومان)

پایه زکات	گندم	جو	خرما	کشمش	دینار	درهم	گوسفند	گاو	شتر
ارزش نصاب اول	۱۰	۸	۲۷	۳۹	۸۴	۲۰	۴۵	۵۰۰	۵۰۰

منبع: محاسبات نگارنده بر اساس قیمت‌های اردیبهشت ۱۴۰۱

ارزش کمترین پایه زکات به گندم و جو و بیشترین آنها به گاو و شتر تعلق دارد. بر اساس این شاخص‌ها، فردی که سالانه ۸ میلیون تومان از جو درآمد داشته باشد، واجب است زکات خود را پردازد و این در حالی است که امروزه چنین افرادی قطعاً زیر خط فقر محسوب می‌شوند و خود جزء مستحقین زکات هستند.^{۶۸}

از این گذشته، تفاوت ارزشی نصاب‌های اول، به طور نسبی بسیار زیاد است. این امر نشان می‌دهد که احتمالاً در آن دوران، تفاوت‌ها به این حد نبوده است، اما با تغییر ساختار

۶۶. منظور از ارزش روز در همه موارد، اردیبهشت ۱۴۰۱ به قیمت بازار است که نویسنده به دست آورده است.

۶۷. قیمت بازاری کشمش و خرما بر حسب نوع در بازار نوسان زیادی داشت؛ از این رو میانگین حسابی قیمت پایین‌ترین و بالاترین محاسبه شده است.

۶۸. حقوق معاف از مالیات برای سال ۱۴۰۱، پنج میلیون و ششصد هزار تومان ماهانه، معادل حدود ۶۷ میلیون تومان سالانه بدون احتساب عیدی است.

اقتصادی این شکاف تبعیض‌آمیز شکل گرفته است. نگاه به نصاب‌های بعدی این نکته را بیشتر مورد تأکید قرار می‌دهد.

تفاوت در شرایط زکات

هنگامی که غلات به حد نصاب رسیدند در دو حالت زمین‌های دیمی و آبی، دو نرخ ۵ و ۱۰ درصد خواهند داشت؛ اما در نقدین، شرط صامت‌بودن سبب می‌شود صاحبان درآمدهای تجاری که سرمایه آنها در گردش است از پرداخت زکات معاف باشند به عبارت دیگر به نظر می‌رسد شرط صامت‌بودن نقدین، نقش بازدارندگی داشته باشد. به علاوه در نقدین امکان تبدیل به طلا و نقره غیرمسکوک قبل از گذشت سال، راه فراری برای عدم پرداخت به صورت قانونی است؛ همچنین در دام، شرط سائمه‌بودن (چریدن در منابع طبیعی) و غیر فعال در اقتصاد نیز شرط است که سبب می‌شود تا گروهی از دامداران از پرداخت زکات معاف شوند.

تفاوت‌های یادشده موجب می‌گردند که در دنیای کنونی، مهم‌ترین اقلام زکوی همان غلات باشد.

نتیجه اینکه، تنوع نرخ، نصاب و شرایط وجوب زکات؛ اختصاص زکات را به یک ساختار اقتصادی پیشاصنعتی نشان می‌دهد؛ از این رو اقتضاء تغییر آن ساختار این است که پایه‌ها، نرخ‌ها و نصاب‌ها متناسب با دوران جدید تغییر کنند. در غیر این صورت زکات نمی‌تواند به اهداف خود دست یابد و این نشان می‌دهد که زکات یک مالیات بر حسب شرایط تاریخی خود بوده است.

۷. جمع‌بندی نهایی و پرسش‌های پیش رو

بر اساس دلایل ارائه‌شده، زکات یک مالیات عرفی است که در زمان خود کارا بوده، اما امروزه قادر به تأمین مالی دولت در انجام تعهدات و فقرزدایی نیست؛ از این رو برای تحقق اهداف این مالیات، نیاز به تغییر پایه‌ها، نصاب‌ها و شرایط الزام با توجه به شرایط جدید است. این نتیجه‌گیری، با پنج پرسش و چالش اساسی روبه‌رو است:

اول: بنابر ادله یادشده، زکات یک نوع مالیات متناسب با شرایط ساختاری گذشته بوده و در دنیای جدید نمی‌توان برای آن جایگاهی قائل شد و باید مالیات‌هایی مناسب شرایط کنونی وضع شود تا اهداف یادشده را تحقق بخشد. حال پرسش این است که آیا زکات برای دوران حاضر پیامی ندارد؟ پاسخ به این سؤال مثبت است؛ ویژگی‌های زکات می‌تواند چارچوب‌هایی را به دست دهد و می‌توان نظام مالیاتی جدیدی را با الهام از ویژگی‌های زکات وضع نمود.

دوم: برخی فقها ادعای ضروری بودن وجوب زکات کرده، منکر آن را با علم به ضروری بودن آن کافر می‌دانند.^{۶۹} گرچه در چگونگی و دامنه آن اختلاف نظر وجود دارد؛ بنابراین آیا مالیات دانستن زکات مخالف ضروری بودن زکات نیست؟

سوم: مشهور فقهاء معتقد به انحصار زکات در موارد نه‌گانه است. صاحب جواهر گوید «هیچ اختلافی میان مسلمانان تا چه رسد فقهای امامیه در وجوب زکات در موارد نه‌گانه نیافتیم، بلکه این امر اگر ضروری دین نباشد، از ضروریات فقه است»^{۷۰} روایات متعددی نیز دلالت بر حصر می‌کند. پرسش این است که چگونه با وجود ادعای اجماع و روایات متعدد می‌توان قائل به عرفی بودن زکات شد؟

چهارم: فقها قربت را در زکات معتبر می‌دانند. صاحب جواهر ادعای اجماع منقول و محصل بر اعتبار قربت کرده است. محقق در معتبر نیز ادعای اجماع مسلمانان به جز اوزاعی نموده است. صاحب مدارک نیز ادعای اجماع کرده است.^{۷۱} حکیم همین اجماعات را برای اعتبار قربت کافی می‌داند؛^{۷۲} بنابراین چگونه می‌توان قصد قربت را در مالیات عرفی معتبر دانست؟

پنجم: روایاتی که بر نفی هرگونه واجب مالی به‌جز زکات دلالت می‌کنند نیز پرسشی در برابر دیدگاه عرفی بودن زکات است.

بررسی موارد پنج‌گانه نیازمند بیان ادله و نقد آنان است و هرکدام نوشتاری مستقل می‌طلبد. آنچه در این مقاله دنبال شد، بیان ادله عرفی بودن زکات است.

۶۹. محمدحسن نجفی، جواهر الکلام، جلد ۱۵ (تهران: دارالکتب الاسلامیه، ۱۳۶۷)، ۱۳ و ۶۵؛ ابوالقاسم خویی، منهاج الصالحین، جلد ۱ (قم: مطبعه مهر، ۱۴۱۰ ق)، ۲۹۵؛ روح‌الله خمینی، تحریر الوسیله، جلد ۱ (النجف الاشرف: مطبعه الآداب، بی‌تا)، ۳۱۱؛ یزدی طباطبایی، العروة الوثقی، ۴: ۶.
۷۰. نجفی، جواهر الکلام، ۱۵: ۶۵.

۷۱. سید تقی طباطبایی قمی، مبانی منهاج الصالحین، جلد ۶ (قم: منشورات مکتبه المفید، ۱۴۰۹ ق)، ۵۱۳.
۷۲. محسن حکیم، مستمسک العروة الوثقی، جلد ۹ (قم: منشورات مکتبه آیه الله العظمی المرعشی النجفی، ۱۹۷۰)، ۳۴۵.

سیاهه منابع

الف - منابع فارسی:

- قران کریم
نهج البلاغه
آیتی، محمدابراهیم. *تاریخ پیامبر اسلام*. به کوشش و اضافات ابوالقاسم گرچی. تهران: انتشارات دانشگاه تهران، ۱۳۶۹.
- ابوعبید، قاسم بن سلام. *الاموال*. بیروت: دارالحدائث، ۱۹۸۸.
- اجتهادی، ابوالقاسم. *بررسی وضع مالی و مالیه مسلمین*. تهران: سروش، ۱۳۶۳.
- بانک مرکزی جمهوری اسلامی ایران. *خلاصه تحولات اقتصادی کشور ۱۳۹۹*. تهران: بانک مرکزی جمهوری اسلامی ایران، ۱۴۰۰.
- پورمقیم، جواد. *اقتصاد بخش عمومی*. تهران: نشر نی، ۱۳۶۷.
- توسلی، محمد اسماعیل. *امکان سنجی اجرای زکات در ایران*. مجموعه مقالات سومین همایش دوسالانه اقتصاد اسلامی. تهران: دانشگاه تربیت مدرس، ۱۳۸۲.
- توسلی، محمد اسماعیل. *امکان سنجی اجرای زکات در ایران*. تهران: ستاد اقامه نماز، ۱۳۸۴.
- رمزی، سعید. *الزکاه فی النقود الراتجه*. تقریر دروس آیت الله مصطفی اشرفی شاهرودی. مشهد: مرکز البحوث الاسلامیه، ۱۴۳۸ ق.
- جعفری، محمد تقی. *رسائل فقهی*. تهران: انتشارات تهذیب، ۱۳۸۰.
- حکیم، سید محسن. *مستمسک العروه الوثقی*. جلد ۹. قم: منشورات مکتبه آیه الله العظمی المرعشی النجفی، ۱۹۷۰.
- خوبی، سید ابوالقاسم. *معجم رجال الحدیث*. قم: منشورات مدینه العلم، ۱۹۸۹.
- خوبی، سید ابوالقاسم. *منهاج الصحاحین*. جلد ۱. قم: مطبعه مهر، ۱۴۱۰ ق.
- خمینی، روح الله، *تحریر الوسیله*. جلد ۱. النجف الاشرف: مطبعه الآداب، [بی تا].
- شاکری، عباس؛ *مقدمه ای بر اقتصاد ایران*. تهران: انتشارات رافع، ۱۳۹۵.
- صدر، سید کاظم. *اقتصاد صدر اسلام*. تهران: انتشارات دانشگاه شهید بهشتی، ۱۳۷۵.
- عاقلی، لطفعلی. «سنجش ظرفیت پرداخت مالیات های اسلامی در استان های کشور (مطالعه موردی زکات)»، *فصلنامه پژوهشکده مالیات*، شماره ۶۴ (۱۳۹۱): ۶۱-۹۲.
- العاملی، محمد بن الحسن. *وسائل الشیعه*. جلد ۶. تهران: المکتبه الاسلامیه، ۱۴۰۳ ق.
- عسکری، محمد مهدی، و عبدالمحمد کاشیان. «آزمون بسندگی زکات و خمس»، *فصلنامه معرفت اقتصادی*، شماره ۳ (۱۳۸۹): ۵-۳۴.

بررسی ادله مالیات عرفی بودن زکات / یوسفی شیخرباط ۱۴۵

عسکری، محمد مهدی، و احمد محمدی پور. «مفهوم فقر اقتصادی و تبیین راهکار زکات در رفع آن»، فصلنامه اقتصاد اسلامی، شماره ۷۵ (۱۳۹۵): ۵۱-۷۸.

فاتحی، محمد حسین. «مالیات و وظایف توزیعی دولت»، فصلنامه مجلس و پژوهش، شماره ۴۵ (۱۳۸۵): ۹۳-۱۱۹.

فیض کاشانی، محسن. *الصابغی فی تفسیر القرآن*. تهران: المکتبه الاسلامیه، ۱۳۵۶.

قائمی، محمد. *زکات پول‌های رایج و اشیای نوین*. قم: مرکز فقهی ائمه اطهار، ۱۳۸۵.

طباطبایی قمی، سید تقی. *مبانی منهج الصالحین*. جلد ۶. قم: منشورات مکتبه المفید، ۱۴۰۹ ق.

طبرسی، فضل بن الحسن. *مجمع البیان فی تفسیر القرآن*. تهران: مکتبه العلمیه الاسلامیه، [بی تا].

طبری، محمد بن جریر. *جامع البیان فی تفسیر القرآن*. بیروت: دار المعرفه، ۱۹۸۷.

طوسی، محمد. *الخلاف*. جلد ۲. قم: مؤسسه النشر الاسلامی، الطبعة الاولى الجدیده، ۱۴۰۹.

کیاء الحسینی، سید ضیاء الدین. *نقش زکات در امحای فقر غذایی*. قم: طرح پژوهشی دانشگاه مفید، ۱۳۸۴.

گیلک حکیم آبادی، محمد تقی. «بررسی توان زکات گندم و جو در کاهش فقر: مطالعه موردی استان گلستان»، فصلنامه نامه مفید، شماره ۵۴ (۱۳۸۵): ۱۰۱-۱۲۲.

ماسگریو، ریچارد و پگی ماسگریو. *مالیه عمومی در تئوری و عمل*. جلد ۱. تهران: انتشارات سازمان برنامه و بودجه، ۱۳۷۲.

مفید، محمد. *المقنعه*. قم: مؤسسه النشر الاسلامی، ۱۴۳۰.

مغنیه، محمد جواد. *فقه الامام جعفر الصادق*. بیروت: دار التیار الجدید - بیروت، ۱۹۸۵.

مکارم شیرازی، ناصر. *تفسیر نمونه*. جلد ۸. تهران: دارالکتب الاسلامیه، ۱۳۵۸.

منتظری، حسینعلی. *کتاب الزکاه*. جلد ۱. قم: مکتب الاعلام الاسلامی، ۱۴۰۴ ق.

منتظری، حسینعلی. *کتاب الزکاه*. جلد ۲. قم: مکتب الاعلام الاسلامی، ۱۴۰۶ ق.

منتظری، حسینعلی. *کتاب الزکاه*. جلد ۳. قم: نشر تفکر، ۱۴۱۳ ق.

منتظری، حسینعلی. *کتاب الزکاه*. جلد ۴. قم: نشر تفکر، ۱۴۲۸ ق.

نجفی، محمد حسن. *جواهر الکلام*. جلد ۱۵. تهران: دارالکتب الاسلامیه، ۱۳۶۷.

یزدی، سید محمد کاظم. *العروه الوثقی*. قم: مؤسسه النشر الاسلامی، قم، ۱۴۲۸ ق.